

Bomiljø og folkehelse

I løpet av 1800-tallet endret de fysiske livsbetingelsene i Norge seg helt vesentlig. Det gjaldt især for de voksende byene, der det ble boligforhold som var nye og uvante for store deler av befolkningen. Dette medførte en langsom forandring av betingelsene for folkehelsen, og også for de demografiske endringene som foregikk. Den store interne migrasjonen i Norge, og spesielt byveksten i og rundt hovedstaden i siste halvdel av 1800-årene, skapte et stort, nytt boligbehov. Befolkningsøkningen i Christinaia (fra 1877 Kristiania) er det fra ca. 50 000 ved midten av århundret til om lag 250 000 femti år senere gjorde at de aller fleste av de nye byboerne nødvendigvis var innflyttere. Sosiologisk betyr dette at de første årtienes innflyttere hadde det opprinnelig hjemstedet som referanseramme, mens det etter hvert kom en ny generasjon som hadde vokst opp i uferdige bymiljøer.

Boligstandarden i 1800-årenes siste del hadde betydelig innflytelse på helserisikoen, blant annet fordi det fortsatt var de smittsomme sykdommene som dominerte. Boforholdene la også føringer for hvordan beboernes liv kunne arte seg. Dette gjaldt ikke bare den somatiske helsen, men også faktorer som påvirket trivselen. Byen som samfunn gjennomgikk flere langsomme forandringer, ikke bare veksten fra småby til storby. Selve bybildet skiftet, fordi gammel bebyggelse ble erstattet med ny og åpen mark ble bebygget. Bolighus fikk nye standarder, men de var likevel av ulik kvalitet og gjenspeilte blant annet klassesdelingen i datidens samfunn.

Det store omfanget av byggevirksomheten medførte over tid en utvikling av en byggeindustri som hadde mange forskjellige ledd som var avhengige av hverandre. Boligbyggingen i siste halvdel av 1800-tallet var i hovedsak *markedsstyrt*. Boligkrakket i 1899, da konkursbølgen rammet og den hektiske byggevirksomheten plutselig stoppet opp, ble derfor et sviende slag for mange, også langt ut i storbyens periferi. På den annen side medførte byggestoppen at det ble tid for refleksjon over byplanlegging og arkitektur - med bedre prosjekter som følge.

Viten man hadde og viten man trengte

At boligforholdene man lever under, har innvirkning på helse og trivsel, er så selvsagt at det ikke behøver å drøftes nærmere her.¹ Vi vet at overbefolkede,

uhygieniske, kalde og trekkfulle boliger gir dårlig helse. Vi *vet* også at utformingen av bomiljøer har innflytelse på trivselen, dvs. hvordan miljøet samsvarer med beboernes preferanser, følelse av trygghet, mestring og andre mer udefinerbare forhold som sammen virker inn på hvordan vi *trives*. For folkehelsen i Norge var

Figur 24.1. Kalle Løchen (1865-1893): Hustak. (1885). (Nasjonalmuseet. Foto: Jacques Lathion)

dette spesielt viktig fordi migrasjonen på slutten av 1800-tallet var så omfattende. En stor del av befolkningen trengte nye boliger. Det måtte planlegges, eksisterende kunnskaper om boligers helseeffekter måtte mobiliseres, og ny kunnskap måtte skaffes.

Urbaniseringen hadde skutt i været noe tidligere ute i Europa, slik at det forelå forbilder for hvordan byplanlegging og boligutforming kunne være. Det forelå også erfaringer om nye boområders funksjon i folkehelsesammenheng, men disse måtte tilpasses de lokale forholdene, blant annet fordi forskjellige grupper hadde ulike behov. Og også det norske samfunnet var klassesdelt. Idyll eller slum avhenger av øynene som ser, kfr. maleriet fra Kristiania i 1885 (figur 24.1.). I det vibrerende liberale samfunnet var det også grenser for hva bygningsmyndighetene hadde muligheter og kapasitet til å følge med på.

Vi har omtalt 1800-tallets migrasjonsbølger før, men må rekapitulere noen hovedpunkter når vi drøfter boligsituasjonen i Norge. Den store emigrasjonen til USA er gjerne den delen av flyttebølgen som tiltrekker seg størst oppmerksomhet i historien. Den begynte i smått i 1825. og fortsatte i tiden som fulgte. De årene da særlig mange dro over Atlanteren var etter den amerikanske borgerkrig 1861-1865. Utvandringen varte inntil det ble full stopp av politiske grunner i 1930. Det dreide seg da om over 800 000 som hadde utvandret. En del av dem kom riktignok tilbake igjen, men 800 000 er mange, tatt i betraktning at folketallet i Norge ved århundreskiftet 1900 var ca. 2,2 millioner.

Det var også *samtidig* en betydelig *intern migrasjon*, overveiende slik at folk flyttet fra land til by. Den totale migrasjonen ble derfor summen av dem som flyttet utenlands og dem som flyttet innenlands. Det var med andre ord *mange* som skiftet miljø i løpet av 1800-tallet. Tenker vi på ringvirkningene av hver enkelt utflytting, vil det si at så å si hver eneste norske borger ble påvirket av migrasjonen på en eller annen måte. Og hver borger hadde et nettverk og et miljø som ble affisert.

Migrasjonsbølgen utspant seg i en periode som omfatter ca. tre generasjoner. Den første hadde røtter i det gamle samfunnet. Folk i den andre levde hele sitt liv i en dels hektisk omvandlingsprosess. Den tredje generasjonen opplevde den nye tid, tiden som den kom til å bli som det normale. Befolkningen var med andre ord *en annen* ved århundrets slutt enn ved dets begynnelse – og omvandlingen fortsatte.

Det er grunn til å dvele ved denne store omflyttingen av befolkningen i et folkehelseperspektiv, fordi mange i begge grupper, både utvandrere og interne flyttere, etablerte seg i nye miljøer som nok kunne ha mye positivt ved seg, men der blant annet *boligsituasjonen* ofte var mer uheldig for helsen enn det miljøet de reiste fra. For emigrantene vises til utvandrerlitteraturen, og vi konsentrerer oss her om

forholdene som møtte flytterne i Norge, især dem som dro til Norges ”Big Apple” – hovedstadsregionen.

Vekst og voksesmerter

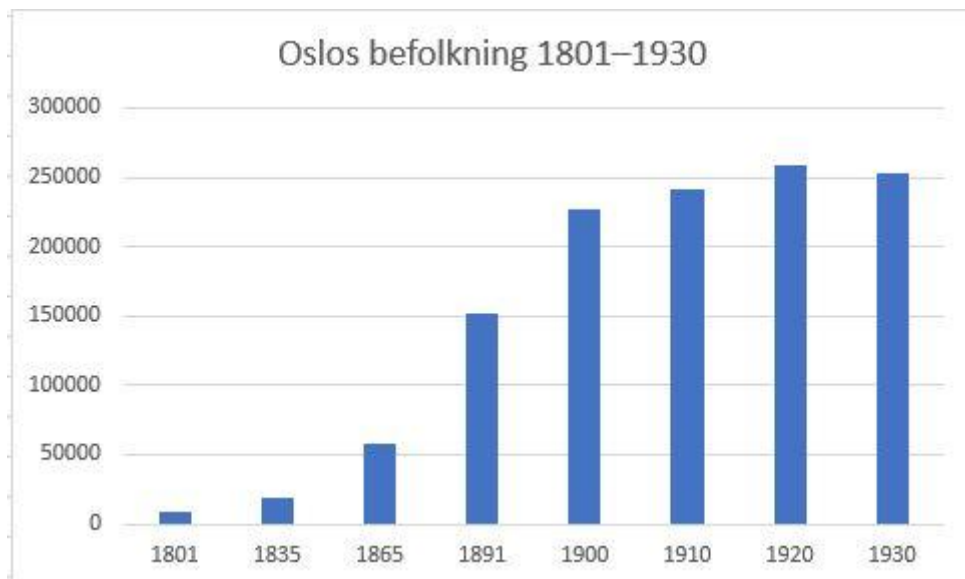
Særlig stor var veksten i hovedstadsområdet. Derfor ser vi spesielt på hva som foregikk der. Christiania hadde rundt 50 000 innbyggere i 1850. Ved århundreskiftet var tallet ca. 250 000. Her trengtes boliger. Det måtte bygges.ⁱⁱ Det var særlig i de siste årtiene at byggingen ble mer og mer intens, med 1890-årene som et klimaks. I 1875 hadde Christiania 3 302 hus. I 1900 var det 8 021.

Det betyr at i tiden før byveksten akselererte, besto bykjernen av gammel, bymessig bebyggelse, oppført fra Christian IV’s tid, dvs. fra grunnleggelsen av Christiania i 1624 og framover. Lave hus med utmurt bindingsverk hadde vært typisk byggestil både for boliger og andre formål. Det var murtvang fra 1624 av hensyn til brannfaren. Fordi murhus var svært dyre, ble det gitt dispensasjon for å bygge med utmurt bindingsverk, som også ga brannbeskyttelse. Særlige muligheter for å utvide kapasiteten hadde disse eldste bygningene ikke. Derfor ble de gradvis, og især mot slutten av attenhundreårene, erstattet av større bygårder i vanlig mur og i kontinental stil.

Den store boligbyggingen skjedde i forskjellige faser. Dette ga seg utslag i arkitektur og utforming. I folkehelsesammenheng er hygienisk standard særlig viktig. I den første vekstperioden midt i århundret ble det bygd mange boliger beregnet på den voksende arbeiderklassen. Disse var forholdvis enkle. Senere i århundret, og især i 1890-årene, var boligbehovet for den nå voksende middelklassen mer presserende og det ble bygd gårder av høyere standard, tilpasset dette. Det tynne øverste sjikt bygde seg påkostede flerfamiliehus, noen til og med luksusvillaer med parkmessige hager, men slike boliger ble aldri typisk Kristiania – tross klasseforskjellene var det norske samfunnet over tid mer egalitært og jordnært enn i de utenlandske byene man prøvde å kopiere.

I utkantene av det daværende bysentrum, på områder som ikke var regulert, fant man flere strøk med små, enkle trehus med lav standard. Det foregikk altså en stor og overgripende overgang – en langsom forandring av byen fra småby til storby. Og denne overgangen hadde flere kortere overganger innebygd – blant annet bygninger og bomiljøer som kom og forsvant innenfor perioden.

Den store tilflyttingen til hovedstaden gjennom hele siste halvdel av 1800-tallet kom fra hele landet. De demografiske ”pull”-faktorene var at man i Christiania kunne finne arbeid, utdanningsmuligheter og alt en moderne by kunne by på – dersom man hadde de økonomiske mulighetene. Kanskje var disse ”pull”-faktorene vel så sterke som de ”push”-faktorene som gjorde seg gjeldende. Fortsatt høye

Figur 24.2. Befolkningen i Christiania/Kristiania/Oslo. (SSB)

Figur 24.3. Utmurt bindingsverk var typisk Christiania-arkitektur. Eksemplet her er Anatomigården på Christiania torg fra 1640-årene. På bildet sees utmuringen i annen etasje, mens veggene ellers har fått heldekkende murspiss. (Foto: Øivind Larsen)

Figur 24.4 Blant tegningene til den mangfoldige fyrdirektør, kunstner m.v. Carl Frederik Diriks (1814-1895) finner vi dette bildet fra Vaterland ved Akerselva. Her sees kontrasten mellom kondemnabile gamle trehus og nyoppførte bygårder – som først senere ble kondemnabile. (Etter Collett 1893)

fødselstall på landet kombinert med synkende dødelighet ga befolkningsøkning og et press på mulighetene for å komme seg opp og fram i det tradisjonelle samfunnet i periferien. For distriktene var migrasjonen blitt en nødvendighet.

Christiania (etter 1877 stavet med "K", Kristiania) hadde et gammelt borgerskap som nå ble supplert med en økende befolkning av "lavere klasser", for å holde oss til klassesamfunnets struktur og nomenklatur. Å huse disse innflytterne var ikke så enkelt. Dessuten ble Kvadraturens boliger etter hvert erstattet med næring og kontorer. Gamle hus utenfor det gamle byområdet - gjerne lave trehus med små rom - hadde liten kapasitet for å ta mot flere innvånere. Det *måtte* bygges nytt.

Urbanisering som forming av levekår – offentlig styring og markedskreftenes spill

Helt siden gammel tid hadde det vært former for regulering av byggevirksomhet også i Norge. Christian IV bestemte f. eks. på 1600-tallet hvordan både Christiania og Christianssand skulle se ut. København hadde en såkalt stadskonduktør helt fra 1690. Christiania fikk stadskonduktør i 1740 og Bergen i 1830. Stadskonduktøren var tidens "Plan og bygg" og hadde et overordnet ansvar for blant annet tinglysning av eiendommer, oppfølging av byggevirksomhet m.v. Han var embetsmann som forvaltet bygningslovgivningen, som Christiania hadde fått i 1827 og Bergen i 1830.

I hovedstaden var stadsdirektøren fra 1827 den meget dynamiske arkitekten Christian Heinrich Grosch (1801-1865). Han tegnet selv et stort antall offentlige bygninger og kom til å prege det arkitektoniske bildet av det nye Norge. Imidlertid begynte den store boligbyggingen først etter hans tid. Kommersielle og sosiale krefter tiltok i styrke, så de nye boligområdene fikk en annen stil – Kristiania ble mer eller mindre en kopi av Berlin. Spørsmålet er imidlertid i hvilken grad de sosiale og helsemessige erfaringene fra kontinentet også var blitt tatt med til Norge.

Bygårdene som reiste seg, var i den første tiden lave. Tre etasjer var det vanlige. Fra 1880-årene var det imidlertid fire etasjer som ble standarden. Det er de fire etasjes leiegårdene som er blitt typiske for det gamle Kristiania. Gitt løpende tilpasning av disse til behov og standarder, har både historien og senere boligforskning vist at denne arkitekturen i stor grad later til å samsvare med folks preferanser, også over generasjonsgrensene. Det kan ha noe å gjøre med arkitektens estetiske balanse mellom strenghet og mykhet og dimensjoner

Figur 24.5. 1890-årenes importerte byarkitektur viste seg i ettertiden å ha mange elementer som stemte overens ned basale betingelser for trivsel og helse. Her et eksempel fra Oslo. (Foto: Øivind Larsen 2025)

som er fattbare, identitetsskapende og ikke truende.ⁱⁱⁱ At det i spekulativt øyemed også ble reist slike gårder av lav kvalitet og som raskt utviklet seg mot overfylt slum, er en annen del av dette bildet.

Utførelsen kunne nemlig variere, blant annet fordi utbyggerne vendte seg mot ulike klasser i befolkningen. Leiegårdene i vest, fra århundrets siste år, kunne være rikt utsmykket og ha store leiligheter med plass til tjenerskap, f. eks. i en fløy innover på baksiden. Mot gaten kunne leilighetene ha salonger til å ta imot gjester. Det var ofte en baktrapp til kjøkkenregionen og et snirklete skilt ved hovedinngangen: ”Bud bedes gaa Kjøkkenveien” sto det ofte på emaljeskiltet. Klasseskillene var allerede sementert i bebyggelsen. Dette fortsatte, noe som kom til å skape problemer senere.

I andre strøk av byen, i nord og øst, var de fleste nye leilighetene små og enkle. Det kunne til og med være klasseskille *i samme gård*, med en hovedoppgang for de bedrestilte og en annen oppgang for de mer beskjedne. Dette kunne ironisk nok slå paradoksalt ut når det gjaldt sanitæropplegget. I de litt finere gårdene var det ofte bøttetoaletter i trappeoppgangene. Bøttene ble tømt av folk fra Renholdsverket – ikke uten søl og lukt. Dette var, sett i bakspeilet, mer uhygienisk enn de enklere gårdene som hadde utedo nede i gårdsrommet, eller en ”dumpedass” med fritt fall fra etasjene og ned i en bingje som ble tømt av renovasjonsfolk med hest og vogn av og til.

Vannklosetter ble først alminnelige i nyoppførte bygg da vi kom over på 1900-tallet, mens det tok ytterligere et halvt hundreår før hele den gamle bebyggelsen var modernisert og hadde fått vannklosett. Dotømmervognene var blitt erstattet med dotømmerbiler, men også disse forsvant. Dette var en langsom forandring av stor betydning for folkehelsen. Og den skjedde i det stille.

Sanitærforholdene i de nye byene hadde for avtreddenes vedkommende vært preget av at vaner fra landsbygda var tatt med til byen. Utedoen på landet kunne være grei nok, men i infeksjonssykdommenes tid holdt ikke utedoer mål i en tett by. Luktproblemet og estetikken var én ting. Overføringsmulighetene for smittsomme sykdommer var en annen og viktigere.

Gårdenes søppelkasser ble tømt med hest og vogn fra Renholdsverket. Hygienisk mest betenkelig var de åpne metallkassene for ”skyller”, dvs. matavfall som skulle hentes for å brukes til dyrefor. Det ble byrottenes eldorado.

Selv om det forelå regulering for gateløp og andre overordnede strukturer, var mye av byggingen *bestemt av utbyggerne* – og deres krav til inntjening. Tomtene kunne bli maksimalt utnyttet, især ved at det ble bygd bakgårder inne i kvartalet, bakom huset som hadde fasade mot gaten. Der kunne det bli sparsomt med både lys og luft.

Figur 24.6. Nedenfor St. Hanshaugen i Oslo. Selv i dette "bedre strøk" ble tomtene på 1800-tallet utnyttet maksimalt på bekostning av lys og luft for beboerne. Skikken med å bygge bakgårder inne i gårdsrommene sees midt på bildet til høyre. For de nedre etasjene blir gårdsrommene som mørke sjakter og utsikten fra vinduene rett inn til naboen få meter borte. Til venstre for dette sees et trekantet kvartal der det også er lite lys og luft, selv uten bakgård. (Foto: Oslo kommune Plan og bygg, nedlastet 9.8.2025.)

Vannforsyning var fra tidlig av gjerne anlagt med *brannberedskap* for øye. Dette vannet fylte ikke nødvendigvis de hygieniske kravene den nye tid stilte. Omlegginger måtte til. Brannfaren var imidlertid meget stor i gamle dagers tettbygde strøk. Vann til brannsløkking var det man prioriterte høyest. Årsakene til dette sier seg selv. Ildsteder for ved, kull og koks fantes i alle hus, foruten stearinlys og etter hvert parafinlamper. Slik var det også i årene da Kristiania begynte å vokse, selv om strøm, i det minste nok til belysning, kom i 1890-årene. Christiania Elektricitetsværk ble etablert i 1892 og Hammeren kraftverk i Maridalen i 1900.

Det var også en sosial side ved bybrann for beboerne i tillegg til den alltid truende faren for å bli husløs – eiendeler kunne forsvinne for godt. Det finnes en bok om norske bybranner fram til 1920-årene, og den er skremmende lesning.^{iv} Min bestemor fortalte så lenge hun levde om bybrannen i Larvik i 1902. Hun var datter av en musiker og komponist. Hun glemte aldri haugen av ståltråd i asken på branntomten. Den var det som var igjen av hennes fars flygel.

Figur 24.7. Hovedstadens bolighistorie i konsentrat: Fredensborgveien. Midt i bildet sees den gamle forstadsbebyggelsen Bergfjerdningen fra 1700-og 1800-tallet, først innlemmet i Christiania i 1859. Her var det overbefolkning og fattigdom. På 2000-tallet er det blitt en ettertraktet idyll, her under skrenten mellom Damstredet og Fredensborgveien. Idyllen er vakker, men er egentlig en ahistorisk romantisering. Til venstre i bildet, på hjørnet, sees Dops gate 11, oppført i 1871, en typisk gård med tre etasjer fra den tidlige storutbyggingen i byen. Til høyre to gårder i 1880-1890-stil. De har fire etasjer. Gården til venstre er "finere" enn den til høyre. Ofte var annen og tredje etasje markert på fasaden, for her var det ansett som mest attraktivt å bo. Helt til venstre i bildet skimtes et lite industriområde, der det blant annet har vært pølsemakeri. På toppen av åsryggen ligger høyblokkene i Westye Egebergs gate. De har funksjonalistisk stil, er reist i 1930-1939 og ligger rundt en åttekantet plass. (Foto: Øivind Larsen 2023)

Figur 24.8. Typisk indre av et 1890-års-kvartal i Kristiania, her fra nederst i Sofies gate. Hjørnegården, der bildet er tatt fra kjøkkenvinduet i en tre værelses leilighet i fjerde etasje, hadde også en sideoppgang med seks små to værelses leiligheter. Hovedoppgangen hadde bottetoaletter i oppgangen, mens avtrede for sideoppgangen var det lille huset nederst i bildet. WC ble lagt inn i 1946 og bad senere. Leiegården helt bakerst til høyre har "do-tårn" med toaletter utenfor trappeoppgangen. Nabogården som vi ser litt av nærmest til høyre, var bygd for et annet marked. Den besto av fire herskkelige leiligheter med en tjenerfløy bakover som vi skimter i høyre bildekant. Bygningen midt inne i kvartalet har huset forskjellige håndverksbedrifter. (Foto: Øivind Larsen 2023)

Slum uten mur og vann

Murtvang og utbygging av offentlig vann og avløp var blant de regulerende tiltakene som kunne gjøre både brannsikring og hygieniske forhold bedre. Et av problemene med dette var at reglene ikke var like over alt. Utenom bykjernen i Kristiania var det områder der man kunne bygge fritt. Det fantes spekulanter som gjorde nettopp det. F. eks. ble det senere slumstrøket Enerhaugen øst for Grønlands torg tett bebygd med primitive trehus. Der var det ikke innlagt vann. Vann måtte hentes ved en vannpost helt fram til ca. 1960. På det meste bodde det ca. 1800 personer her. Strøket ble først sanert i 1963. Noen hus derfra er gjenreist på Folkemuseet på Bygdøy. Som romantiserte utstillingsobjekter i en turistifisert kontekst forteller de der en annen historie enn den virkelighetens Enerhaugen gjorde. Nå på 2000-tallet er det få som husker hvordan det var der.

Nye hus var dyre, også i 1890-årene. Trangboddheten var stor.

Strukturell bolignød

Overbefolkningen skyldtes svært ofte at beboerne var nødt til å ta inn hybelboere for å dekke sin egen husleie. Det var bolignød – men igjen et paradoks: Bolignøden var nemlig også *strukturell*. Det kunne periodevis være nok ledige boliger, men de sto tomme fordi de var for dyre. De var ikke nødvendigvis dyre på grunn av at noen skulle ta ut en ublu fortjeneste, men fordi den nå påkrevde standarden var for kostbar. Da kunne det simpelthen bli for dyrt for de boligsøkende. Og en bolig som er for dyr i forhold til dem som den er beregnet for, er en dårlig bolig - uansett.

1800-talls-byenes boligstrøk var basert på *utleie*. Bare ganske få byboere eide sin egen leilighet. Det var det en *gårdeier* som gjorde. Og gårdeierne kunne komme i kraftig klemme når husleier ikke kom inn. Utgiftene var der, tross sviktende inntekter.

Husbyggingen krevde mange arbeidshender, ikke bare på byggeplassene. Det ble en etterspørsel etter byggevarer som strakk seg inn i dype skoger og nedover fløtningselver. Trematerialer ble fraktet inn fra sagbrukene, en virksomhet som beskjeftiget mange. Murstein ble av hensyn til transporten helst produsert lokalt ved byens mange leireforekomster og større og mindre teglverk. Trestillaser ble reist. Murstein og andre materialer ble båret eller heist opp manuelt. Innredning ble lagd på stedet. Kjøkkenskap ble snekret på kjøkkenet før kjøp av ferdig utstyr ble vanlig. Selv små leiligheter måtte ha ovner og svartkomfyrer, så støperiene hadde en glanstid. Avtrekkspiper og røykpiper måte mures side om side. Det *måtte* myldre av folk og hester i tungt arbeid for hvert hus som ble reist. Nye hus var det mange av, og hvert hus som ble bygd hadde sosiale ringvirkninger langt utover landet.

Hus og miljø

Hvordan var boligmiljøet i det gamle Kristiania? Igjen er det nyttig med skjønnlitteraturen. Som alltid må man også tenke å øynene som ser. Les Knut Hamsuns (1859-1952) *Sult* fra 1890! ^v Første setning i *Sult* er berømt: ”Det var i den Tid, jeg gikk og sulted i Kristiania, denne forunderlige By, som ingen forlader, før han har faaet Mærker af den.”

Det er imidlertid også grunn til å merke seg bokens siste setning.

Hovedpersonen har omsider fått seg jobb ombord på en båt som er på vei vekk: ”Ude i Fjorden retted jeg mig op engang, vaad af Feber og Mathed, saa indad mod Land og sagde Farvel for denne Gang til Byen, til Kristiania, hvor Vinduerne lyste saa blankt fra alle Hjem.”

Sult beskriver byens nød og umenneskelighet, men også dens muligheter og tiltrekning. Var kjennetegnet ved ”denne forunderlige By” dens *blanding* av folkevekst, fattigdom, liberalisme og framtidstro?

Da alt ble stille

Byggeboblen sprakk tirsdag 13. juni 1899.

Det var byggeprosjekter i gang, nær sagt over alt i byen. Det var en summende aktivitet. Lørdag 10. juni 1899 hadde bankbudet til firmaet Chr. Christophersen, eid av den mektige industrigründer og grosserer Christian Eilert Rasch Christophersen (1840-1900) gått rundt i byen og betalte regninger, dvs. han løste inn veksler. I to banker skal han ha mumlet noe om at disse nok var de siste som kunne innfris. Det var alarmerende! Mandag 12. juni 1899 sto det en artikkel i *Morgenbladet* som antydte en kommende krise. Den kom altså neste dag. Firmaet Chr. Christophersen var konkurs. Det måtte overlates til skifteretten 19. juni 1899 og hadde da trukket med seg mange andre i dragsuget, deriblant flere banker. Alt stoppet med ett slag.

Virkninger og ettervirkninger varte i mange år. Mange aktører ble rammet så det sved – og det sved hardt.^{vi} Noen av dem hadde imidlertid bedrevet en finansakrobatikk som bare måtte gå galt til slutt. I folks øyne ble Christophersen syndebukk for alt som hadde skjedd, men økonomihistorikeren Fritz Hodne (1932-2009) mente i sin artikkel om ham i *Norsk Biografisk Leksikon* at dette neppe var riktig. Det var høykonjunktoren som hadde kollapset.

Egentlig fikk det meste av norsk næringsliv et baugskudd ved krakket i 1899. I ethvert fall merket man det. Det var ikke bare Kristiania som fikk sjokk. Mange mennesker mistet sitt utkomme. Det kom til syne at *boligindustrien* var blitt en selvstendig politisk faktor som blant annet hadde som mål å holde seg selv oppe – ved å holde byggevirksomheten i gang. Slik har det egentlig vært siden, selv om det

Figur 24.9. Typisk sveitserhus fra årene rundt århundreskiftet 1900. Dette huset er fra stasjonsbyen i Rakkestad ved Østfoldbanens østre linje og bygd ca. 1910. Det er nå revet og erstattet med en boligblokk. (Foto: Øivind Larsen 1955)

ikke snakkes så mye om det. Det er et historisk tema for seg selv. Det gikk flere tiår før boligreisningen kom ordentlig i gang igjen etter katastrofen i 1899.

Men krakket ga også pusterom for ettertanke – hvordan bør boligbygging egentlig være for å tjene samfunnet best mulig, og samtidig sikre helse og trivsel hos beboerne? ^{vii} Det var mye å lære av det som hadde skjedd.

Kulturmigrasjon den andre veien

Vi har til nå drøftet strømmen av mennesker og varer fra landdistriktene til byene. Det var også en flyt den andre veien. Blant annet medførte tidens omfattende jernbanebygging at distriktenes kontakt med urbane miljøer ble sterkere. Det vokste fram stasjonsbyer der banene var anlagt. Da trengtes boliger for dem som arbeidet ved jernbanen, og det kom butikker, håndverksbedrifter og industri. Ved de nye jernbanestasjonene vokste det fram små tettsteder, ofte med meieri, post, bank, skole, legekantor, landbruksverksteder og mye annet. Derfor ble det også et landsens boligbehov for noe vi kanskje kan kalle en ny tjenesteytende middelklasse.

Nye arkitektoniske idealer spredte seg utover. Trehus i sveitserstil var populære ved slutten av århundret og inn på 1900-tallet. De hadde gjerne borgerlige idealer og flere stasjonsbyer fikk et preg som liknet storbyenes nye forsteder.

I tillegg til at slike hus oftest ble bygd av lokale håndverkere, gjorde de nye og bedre kommunikasjonene at man kunne kjøpe *ferdighus*, f. eks. fra Strømmen Trevarrefabrik. Den var opprettet i 1884 og leverte allerede fra 1887 sommerhus og bolighus, ferdige til oppsetting. Bedriftens beliggenhet ved jernbanen var ideell.

Folkehelsemessig var slike sveitserhus ofte mindre egnet, tross sitt utseende. Økonomien satte grenser. Sveitservillaene var ofte dårlig isolert. Tradisjonelle hus av tømmer, eventuelt med kledning utenpå og inni, holdt vinterkulda mye bedre ute. Datidens bolighus hadde en fordel når det gjaldt oppvarmingen. Det var gjerne et stort kjøkken og ett eller to rom som behøvde å varmes opp når vinteren var som verst. Til resten av huset kunne man lukke dørene.

En annen sak var vann, kloakk og sanitære forhold. De sto ikke i stil med de nye husenes utseende – ofte tvert i mot. På et småsted gikk det bare ikke hvis skikken var brønn i hagen og utedo. For mange slike bebyggelser over hele landet kunne det ta mange tiår før vann, kloakk og renovasjon var brakt i orden.

Var folkeforflytningen og all utviklingen på slutten av 1800-tallet *bærekraftig*, i den forstand at ressurser ikke ble overbeskattet? Det kommer an på hvordan man regner. All byggingen, eksporten av tømmer og sagbruksprodukter, all vedfyring i gamle og nye boliger og alt utmarksbeite hadde blant annet ført til at skogressursene var blitt overutnyttet. Avvirkningen hadde vært større enn tilveksten. Med Landskogtakseringen fra 1919 ble det derfor innført et offentlig tilsynssystem for å ivareta langsiktig balanse.

Axel Holsts boligundersøkelser – og hans grunn til bekymring

Da Ernst Ferdinand Lochmann var død i 1891, overtok Axel Holst (1860-1931) professoratet i hygiene ved Universitetet i 1893. Han var sønn av professor Frederik Holsts sønn, korpsslege Axel Holst (1826-1880) og hadde samme navn som sin far. Unge Axel Holst hadde etter medisinsk eksamen i 1884 blant annet kvalifisert seg i mikrobiologi og patologi, og sto klar til å ta over hygienefaget, slik det på denne tiden tok form ute i Europa. Det var en bred sosialhygienisk tilnærming til folkehelse som der var i emning. Denne fagretningen hadde foreløpig ikke våknet hos oss, på tross av de åpenbart innfløkte helseproblemene som blant annet urbaniseringen hadde ført med seg.

Noe av det første professor Axel Holst kastet seg over, var å undersøke boligstandarden i Kristiania. Initiativet til undersøkelsen var tatt av Den Sosialdemokratiske Forening. Det praktiske arbeidet skjedde i regi av Kristiania

Sundhetskommisjon.^{viii} Undersøkelsen ble publisert i en bok og i en serie artikler i *Tidsskrift for den norske lægeforening* i 1895,^{ix} og også internasjonalt, slik at Axel Holst ettertrykkelig nådde fram til de norske, engelskspråklige og tyskspråklige fagmiljøene.^x

Holst hadde undersøkt i alt 1 946 boliger i Kristiania. Han kunne ikke undersøke samtlige byens boliger, så han hadde foretatt et utvalg. En rekke faktorer ble registrert. En moderne epidemiolog ville kanskje foretatt utvalget av boliger noe annerledes for å sikre representativiteten for byen som helhet, men det svekker verken Holsts hovedfunn eller konklusjoner. Metodene for å avdekke

Gaard i	Gaardens "Klasse"	Bygningsmaade og Antal Etager	Mangler.	Ant. undersøgte daarl. Leil. i Gaarden.	Af de daarl. Leiligh. er	
					yderst daarlige	daarl. i snevrere Forstand.
			Transport . .	362	167	195
Lakkegaden	2	Tømmerhus, 2 Etager.	Daarlig vedligeholdt, utæt, tildels særdeles mørkt paa Grund af omgivende Bygninger, tildels særdeles fugtigt (i 1ste Etage) 1 Leilighed har en Høide af 2.0 m.	7	5	2
—	1	Murgaard, 3 Etager.	2 Leiligheder i 1ste Etage, der vender mod Forgaarden, er meget mørke, (trangt Gaardsrum), den ene tillige temmelig kold (ved Siden af Porten), og Forgaardens Priveter er anbragte lige udenfor Vinduerne.	2	-	2
—	2	Tømmerhus, 2 Etager.	Noget utæt, fugtigt og mørkt, Høiden i 3 Leiligheder 1.95—2.2, i 1 Leilighed 2.3 m.	4	-	4
—	2	Do.	Meget fugtigt, meget koldt og mørkt; Høiden 2.0 m.	2	2	-
—	2	Do.	Meget mørkt, Høiden er 1.9 m.	1	1	-
—	1	Murgaard, 3 Etager.	Meget mørk Alkove og Kjøkken (den førstes Vindusflade $\frac{1}{70}$, Kjøkkenets $\frac{1}{35}$ af Gulvfladen; Kvistleilighed).	1	-	1

Figur 24.10. Utsnitt fra en av Axel Holsts mange tabeller over undersøkte boliger, hentet fra hans bok (side 48). Her er det leiligheter i to trebus og to murhus. De to trebusene er åpenbart nokså dårlige. De to murgårdene er sannsynligvis nyere, men det er ikke særlig bedre der. Nr. 2 på listen forteller om en bakgård inne i et trangt kvartal med mørke og stank fra doene.

årsakssammenhenger med epidemiologiske metoder var foreløpig ikke så gode. Uansett: I Kristiania fant Holst mye miserable boforhold. Kanskje hadde Holst foretatt sitt utvalg av studiemateriale med faglig omhu for å få fram nettopp dette?

Holst var især opptatt av trangboddhet. Det målte han blant annet gjennom å vurdere *tilgjengelig romvolum* for hver enkelt beboer. Det måtte være nok luft i leilighetene. Måling av takhøyde var således et av punktene.

Holst kom fram til at ca. 9% av byens beboere levde under et minimumsnivå for allment aksepterte hygieniske krav. Store barnefamilier ser ut til å ha kommet særlig dårlig ut. Det var i disse årene at barnekullene begynte å synke. Kanskje var det en sammenheng?

Det var boligbygging med moderne idealer som foregikk. Likevel gikk det ikke så bra. Selv nybygde hus hadde mangler som man i samtiden *måtte vite* var lite akseptable og i ethvert fall ikke ville være akseptable framover i tid. Hvorfor var det blitt slik?

Behov og funksjon

Det er komplisert å få grep om hvordan boliger fungerer for dem som skal bruke dem, fordi det er så mye som spiller inn. Det er særlig vanskelig for historiske

	Antal Leiligheter, hvis Leiere var:							
	Ensl. Pers. eller Mand og Kone uden Børn.	Familie med						
		1 Barn.	2 Børn.	3 Børn.	4 Børn.	5 Børn.	6 Børn.	7 eller fl. Børn.
Saml. Antal undersøgte Leiligh.	352	369	362	327	229	160	86	61
„Yderst stærkt“ overfyldte Leiligh.	30 (8,5 %)	39 (10,5 %)	63 (17,4 %)	67 (20,5 %)	63 (27,5 %)	53 (33,1 %)	38 (44,2 %)	32 (52,4 %)
„Stærkt“ overfyldte Leiligh.	82 (23,3 %)	67 (18,2 %)	58 (16,0 %)	69 (21,1 %)	49 (21,4 %)	36 (22,5 %)	25 (29,1 %)	14 (23 %)
Andre Lei- ligheder.	240 (68,2 %)	263 (71,3 %)	241 (66,6 %)	191 (58,4 %)	117 (51,1 %)	71 (44,4 %)	23 (26,7 %)	15 (24,6 %)

Tabell 24.11. Barnetall og dårlige leiligheter (Holst 1893, tabell 7). Legg merke til overvekten av store familier i de dårligste boligene.

perioder. Med utgangspunkt i helse og trivsel kan man imidlertid på bakgrunn av nyere studier og analyser prøve å vurdere retrospektivt hvordan forholdene må ha artet seg i praksis - f. eks. i Kristiania i 1890-årene.

En nyere metastudie av litteraturen på feltet tyder på at behovene også bakover i tid nokså konstant samsvarte med Maslows behovshierarki, der skalaen går fra de helt basale behov for å kunne overleve, til behovet aller øverst – selvrealisering.^{xi} De basale behovene må dekkes først. Det synes klart at en del av de boligene Holst undersøkte, var under dette nivået. Selv de mest basale behovene var ikke dekket.

Beboerne i den voksende byen hadde i de fleste tilfelle arbeid utenfor huset der de bodde. Myten om fortidens alltid hjemmeværende mor bør sannsynligvis studeres nærmere. Kvinnenes yrkesdeltakelse har variert med tid og sted.

Det var enkelte boligkvartaler som hadde håndverksbedrifter m.v. i bakgården, slik at noen av husets beboere knapt behøvde gå ut på gaten for å komme seg på arbeid. Men de fleste skulle til og fra en jobb. Da var det praktisk om avstanden ikke var for stor – også et kriterium for hva som var en god bolig. Mange bodde da også rett ved arbeidsplassen.

Anlegg av sporveier i Kristiania fra 1875, og især fra det tidspunkt da hestesporvognen ble avløst av elektrisk sporvei i 1894, gjorde at *nærheten til trikken* ble en faktor av betydning for en boligs funksjon. F. eks. til industrien på Rodeløkka kunne man lett komme med en linje som gikk rett dit fra boligstrøk annetsteds. Reviret ble større.

Fødselstallene sank først i byene, deretter kom distrikts-Norge. Likevel var det mange barn i byenes nye boligstrøk. Det ga utfordringer vedrørende barnepass, i og med at mange mødre også hadde arbeid utenfor hjemmet. Da ble det et kriterium på en god bolig blant annet at forholdene lå til rette for *trygg lek*. Det er altså ikke bare selve boligen og dens forfatning som bestemmer om den er god eller ikke – det er også mye annet.

Husarbeidet i Kristianiagårdene kunne for øvrig være fysisk slitsomt, med vaskekjeller og tørkeloft, koks og ved i kjelleren, klesbod på loftet og handlerunder til flere spesialbutikker for å sikre seg det fornødne – melkebutikk, baker, kjøttbutikk, fiskebutikk osv. Dette gjorde at mange familier, også de økonomisk beskjedne, hadde *hushjelp* som bodde i huset. Det var ikke luksus. Det var en nødvendighet. Men hushjelpordningen fungerte også som en husmorskole for jenter fra landet.

Oldenburgs "three places"

Den amerikanske sosiologen Ray Oldenburg (1932-2022) har lansert en betraktningssmåte for steders funksjon som kan være nyttig også når man ser på eldre tiders samfunn. Oldenburg sa at det var "three places" som var viktige å se på hver for seg:

"The first place" som former våre liv, er *hjemmet*, altså boligen. Hjemmet representerer et uformelt, avgrensende og identitetsgivende sted å være.

"The second place" er *arbeidsplassen*, der tilværelsen er mer formell og strukturert og styrt av de arbeidsoppgavene som skal utføres. Det er også der man har sin faglige identitet.

"The third place" er i Oldenburgs forstand arenaen for *alt annet*, det som ikke foregår i hjemmet eller på jobben, der man samhandler uformelt med andre. Oldenburgs konklusjoner om denne siste kategorien kan sammenfattes slik at "*third place*" også må fungere for at boforhold skal være optimale. Han hadde sett med uro på amerikansk forstadsbygging, der mangelen på sosiale møteplasser mellom boligene blant annet førte til ensomhet. Oldenburg mente at uformelle møteplasser var en forutsetning for trivsel og samhandling og derfor også for utviklingen av demokratisk atferd. Hans inndeling i "three places" fikk dermed også politisk ladning.

Hvis vi ser på fortidens boligforhold ut fra Oldenburgs resonnementer, har det som regel vært de to første "places" som har fått mest interesse. Men at problemet med "third place" har vært erkjent, bevises ettertrykkelig av at den ca. 2 800 dekar store Central Park på Manhattan i New York ble anlagt i 1853 nettopp for å fylle behovet for en felles møteplass i den tette storbyen.

Det ble anlagt parker i Kristiania også, men forståelsen for viktigheten av offentlige og tilrettelagte fellesarealer kom først i neste fase – da byggeriet i byen var kommet seg igjen etter krisen i 1899.

Det ble blant annet anlagt en del kolonihager. Det var et viktig rekreasjons- og matauktiltak, beregnet på arbeiderklassen. Men det var nødvendigvis bare et gode for dem som hadde vært så heldige å få innpass, se figur 24.12.

Boligen og fasene i livet

Når man skal vurdere om et boligstrøk fungerer godt eller dårlig som ramme rundt trivsel og helse, må dette sees i lys av hvem som bor der.^{xiii} Det gjelder også historisk, blant annet fordi også *steder* gjennomgår en utvikling – demografisk, økonomisk og sosialt. Mange har opplevd at et gjensyn med barndommens rike kan ha vært en overraskende opplevelse, både i positiv og negativ retning. I alle fall er det blitt annerledes der hvor barndommen utspilte seg. Knirkingen i trappen i

Figur 24.12. Kolonihager oppsto især i årene rundt 1900 i mange byer i hele verden. De er en mellomting mellom Oldenburgs "first places" og "third places" - vakre oaser, men ikke for alle, bare for dem som var tildelt parsell. Her fra kolonihagen ved Telthusbakken i Oslo. (Foto: Øivind Larsen)

oppgangen du pleide gå, er kanskje den samme, men det er andre føtter som får det til å knirke nå.

Det er mange måter å dele inn beboere på. En av dem er å se på hvilken *livsfase* de befinner seg i, ettersom det har betydning for hvorvidt de vil trives eller ikke. Livsfasen virker inn på evnen til å hanskes helsebelastninger, men også på interessen for og mulighetene for å gjøre noe med det som eventuelt er i veien.

Dette gjelder allment, men i byvekstens Kristiania gjaldt det ikke for de 9% av innbyggerne Axel Holst fant at bodde under hygieniske forhold som ikke kunne aksepteres. For dem *måtte* det gjøres noe, selv om de ikke hadde evnen til å bøte på manglene eller finne annet bosted på egen hånd.

Hvor de enkelte befant seg i livsløpet hadde også betydning for de 91% i Holsts undersøkelse som hadde dekket de basale behov i Maslows pyramide. De hadde tak over hodet og mestrer livets opphold, men bosituasjonen behøvde ikke være ideell for dem av den grunn.

En annen måte å dele inn på er å se på følelsen av tilhørighet og trygghet. Stabilitet i boforholdet kan være en indikator her.

De stabile blant beboerne er en gruppe som ideelt sett bør være størst mulig. Det er folk som har funnet et bosted som tilsvarer deres samfunnsmessige tilhørighet, arbeid, økonomi og sosiale nettverk. Denne følelsen av å ha funnet sin plass forsterkes ofte av sosiale aktiviteter i miljøet og gir trygghet. Dette må sees uavhengig av boligens fysiske stand, beliggenhet osv., da det ofte er *opplevelsen* av boligsituasjonen som har betydning for trivsel og helse. Noe enkelte synes er lite tilfredsstillende, kan oppleves positivt av andre.

Stabilitet som følge av tilpasning kan i og for seg være bra, men det kan bremse modernisering og oppgradering, f. eks. til tidens standard for strøm, vann og avløp. I det gamle Kristiania var det ganske vanlig med opptil livslange arbeidsforhold – fra man ble tatt inn som læregutt etter skolen, til man ble avtattet med gullklokke og pene ord etter femti år eller mer. Da ga det mening å ha en stabil boligsituasjon med en standard som folk flest var fornøyd med.

Det paradoksale er at de stabiles opplevelse av trygghet og stabilitet, var og er under press fra mange hold. Det er slett ikke alle som synes at stabilitet er gunstig. Sterke krefter utøves av et *boligmarked* som etter hvert er blitt lagt opp slik at stabiliteten utfordres av en norm om å ha en boligkarriere med flere flyttinger for å tilpasse seg ferden gjennom livsfasene. Leiegårdssystemet la også opp til dette for dem som ønsket det. Det var lite formalia ved å si opp en leilighet og leie en ny.

De *på vei oppover* i en boligkarriere, er en gruppe som ikke nødvendigvis stiller de samme krav som de stabile. Studenter på hybel, unge i midlertidige arbeidsforhold og andre som *egentlig*, inne i seg, bodde et annet sted, bare følte seg midlertidig hjemmefra, var det mange av i Kristiania.

Unge par som vet at de må flytte snart, når barna melder seg, hører også med her. De kan akseptere både trangboddhet og naboens festing, for de er på vei i livet selv og innretter seg deretter. De ser ingen grunn til å bruke mer tid, krefter og penger på en bolig de likevel skal flytte fra – bortsett fra hvis det er en selveierbolig som skal selges og det er viktig å få en best mulig pris..

En nisje i leiemarkedet var for øvrig *pensjonatene*, der studenter og andre bodde ganske permanent en viss tid med en større eller mindre grad av forpleining. Med andre ord: Selv om stabilitet og tilfredshet både var og er en positiv faktor for helse og trivsel, var det mange som heller ville ha den friheten det medførte å *ikke* ha investert så mye i stabilitet. For dem skulle stabiliteten komme senere.

Dette kan ha hatt betydning for nybyggingen. I en voksende by som Kristiania nyanseres bolighistorien ved at det kunne være et *marked* for enklere leiegårder for folk på vei oppover og som ikke hadde tenkt å forbli der. I 1890-årene var det som tidligere omtalt stor variasjon i nybyggenes kvaliteter. Det kan hende denne livsfasefaktoren er en av forklaringene når det ble bygd påfallende enkle boliger.

Å flytte oppover i samsvar med livets øvrige preferanser er gjerne positivt. Det er ikke det samme å være *på vei nedover* i en boligkarriere. Det påvirker holdningene til stedet man kommer og til stedet man flyttet fra. Selv om den nye leiligheten er mer lettstelt enn den forrige boligen, enn si passer bedre til livssituasjonen enn den eneboligen man var så glad i, kan det man savner gå ut over trivselen og gi oppgitthet og depresjon. *Partir c'est mourir un peu* - å bryte opp fra noe er å dø – litt. Slik er første linje i det berømte diktet av Edmond Haraucourt (1856-1941)^{xiii}. Ved å flytte eller reise vekk taper man noe. Det kan være sosiale nettverk, materielle ting eller det kan være minner om noe som ble oppfattet som bedre - og som erindringenes slør gjør enda bedre. Derfor kan en i og for seg akseptabel bolig bli oppfattet negativt hvis den stadig minner beboeren om noe som er forbi. Kan hende er det man savner egentlig noe helt annet - tapt ungdom.

Fjerde gruppe i en inndeling etter livsfaser er dem som bor der de bor, *fordi de ikke har noe valg*. Det kan være mange grunner til at man er bundet til der man bor – hele skalaen fra tjenesteboligens bånd til arbeidsplassen til nødvendigheten av å bo i en omsorgsbolig. Da kan misnøyen nå store høyder, uansett. Ved utgangen av 1800-tallet kunne det være *fattigdom* som gjorde at man havnet i en slik situasjon. Sannsynligvis gjaldt dette Holsts 9% og også mange andre av datidens Kristianiaboere.

Derfor er *sammensetningen av befolkningen* en nøkkel til forståelse av hvordan et boligstrøk virkelig *var* – og *er*. I det klassedelte Kristiania på slutten av 1800-tallet var det stor spredning i boligstandarden. Det var fra det i ettertidens øyne nærmest latterlig pompøse til krypinn som var under enhver kritikk, både hygienisk og sosialt. Axel Holst dokumentasjon av dette hadde både medisinsk og politisk sprengkraft.

Hva består en bolig av?

Det kan også være nyttig å se på de elementene en bolig består av. Logikken kan være som følger:^{xiv} Det er en *privat sfære*, en *halvprivat sfære*, en *halvoffentlig sfære* og en *offentlig sfære*. Hvordan boligen vil fungere for de ulike beboergruppene, f. eks. i ulike livsfaser, vil avhenge av deres samspill med de forskjellige elementene i boligen.

Den *private sfære* er helt privat. I våre dager er det toalettet, badet, kanskje soverommet. Der slipper vi sjelden fremmede inn. I eldre tider kunne den private sfære mangle. På landsbygda kunne utedoen ha flere seter. Både land og by kunne ha et vaskestell på kjøkkenet istedenfor bad. Flertallet av 1800-tallets byleiligheter hadde en beskjeden privat sfære. Dette hang lenge i, også utover på 1900-tallet. Funksjonen av boligen avhang av hvilken holdning man hadde til å kunne være

privat – og til nødvendigheten av å ha en slik mulighet.^{xv} Det var liten tradisjon for å være alene i Norge, verken på landet eller i de byene man nå flyttet til.

Ungdom som hadde sin oppvekst i 1800-tallets boliger, enten da husene var nye eller framover mot midten av 1900-årene, hadde, spesielt i byene, bare sjelden egne rom. ”Jenterommet” og ”gutterommet” er nyere selvfølgheter som i hovedsak er kommet til etter den annen verdenskrig. Da norsk boligbygging skulle i gang igjen etter den annen verdenskrig, med Husbanken som styrende aktør, var anbefalt standard for familieboliger ganske romslig, begrunnet med beboernes mentale behov for privatliv. Dessverre ble dette boligarealet senere redusert av nasjonaløkonomiske grunner.^{xvi}

Den *halvprivate sfære* er den del av boligen hvor vi utspiller våre liv og hvor vi inviterer andre inn - hvis vi vil. Stuer og eventuelle arbeidsrom hører med her. Kjøkkenet har en mellomposisjon overfor det private, men fra landsbebyggelsen hadde man med seg at kjøkkenet kunne være familiens allrom. Byarkitekturen fulgte ikke opp dette før mye senere – da kjøkkenet ble integrert i allrommet. På den annen side mistet man noe av kjøkkenets gamle funksjoner, for eksempel som rommet man kunne komme innom for en uhøytidelig kaffekopp, eller som arena for lekselesing eller fortrolige samtaler ^{xvii}

Den halvprivate sfæren har å gjøre med det man senere kalte *identitetsskapning*, formulert i ettertid av blant andre den kanadiske sosiologen Erving Goffmann (1922-1982), framstillingen av seg selv slik man ønsker å presenteres for andres øyne.^{xviii} At finstua på landet sto avlukket utenom juleselskapene, var ganske vanlig, men også at selv små og trange byleiligheter hadde et rom som fungerte som finstue.

Hagen innenfor hekken er også halvprivat sfære. ”Scenen man opptrer på”, er Goffmanns metafor. Men skal scenen legges til rette for hyppige sceneskift, eller ikke?

Sfære nummer tre er den *halvoffentlige sfære*, oppgangen, gårdsplassen, fellesarealene. Kjeller og loft er ofte steder der man selv har bruksrett og ansvar for *noe*, men hvor andre også har det samme. At dette lett blir arena for konflikter, sier seg selv. Miserable trappeopp ganger snakker sitt språk. Et hus med én boligenhet har gjerne en velstelt hage, mens samme type hus med to eller flere boligenheter kan ha et villniss rundt seg. Det har med den halvoffentlige sfærens funksjon som identitetsmarkør for den enkelte å gjøre. Hagen som identitet for hvem?

Den *offentlige sfære* er området omkring – nabolaget og strøket. Her er Oldenburgs ”third place”. Ved utbygging av boligområder på 1900- og 2000-tallet tas det ideelt sett hensyn til at det må være en balanse mellom beboernes preferanser og de boligelementene som skal dekke dem. Den faglige kunnskapen

om dette temaet utviklet seg først for alvor i tiden etter at den demografiske transisjonen hadde begynt å klinge av, i ethvert fall i Norge. Også internasjonalt var emneområdet stedsplanlegging blitt brennhett. Som stilart ble *funksjonalismen* et opprør, samtidig som arealplanlegging ble et fagområde med sosiale og politiske overtoner.

Forsøk på å innføre minstestandarder for boliger kunne være et velment innspill. På den annen side - den internasjonale forskningen om hva som var det akseptable minstemålet - *Wohnung für das Existenzminimum* – var egentlig betenkelig, ettersom minstemål har en tendens til å utvikle seg til å bli en standard.

Boligplanleggingen hadde også økonomiske implikasjoner. Kunne livet i større grad utspilles i den private og halvprivate sfæren, åpnet det for besparelser for utbygger og det offentlige. Men det stimulerte ikke sosial samhandling og sosiale kontakter. Til det trengtes tilrettelagte halvoffentlige og offentlige sfærer. Dette har tradisjonelt vært dekket av fellesskapet, men denne ordningen er i vår tid på glid.

”Third places” og demokratisk atferd

Tilbake til Oldenburgs ”third places”: Gjennomtenkt utforming av stedene for uformelle kontakter er hans hovedbudskap. Han mente som nevnt også at vektlegging av ”third places” var en forutsetning for demokratisk utvikling.^{xix}

Oldenburgs ”third places” er et konsept som kan hete forskjellig, men hvor essensen er viktigheten av *allment tilgjengelige omgivelser* som i tillegg til mulighetene for å utvikle sosiale relasjoner, også er *identitetskapende* for den enkelte.

Men byers ”third places” undergår også langsomme forandringer, avhengig av blant annet hvordan parallelle forandringer i omgivelsene foregår, og av menneskene som bruker omgivelsene. Et eksempel er *barns revir*: Kristiania hadde en reguleringsplan, men alle de nye husene kom *ikke på én gang*. Urbaniseringen var en transisjon. Lenge hadde byen et konglomerat av ubebygde arealer, løkker mellom de ofte reklamebemalte gavlene – et spennende lekeområde blant borrar, rot og husvegger som markedsførte Pellerins Margarin og sigarettmerket Blue Master.^{xx} Løkka var for flere generasjoner storbybarn det tapte paradiset.

Den store byutviklingen, spesielt i Kristiania, kom riktignok *senere* enn urbaniseringsbølgen i mange andre land. Ideer og praksis var trukket inn, kanskje spesielt fra Tyskland. Likevel kom byggeboomen *for tidlig* i forhold til tidens norske rammeverk og den nasjonale, teoretiske kunnskapen om det man gjorde.

Sunnhetskommisjonene og hygienikerne slo alarm. Axel Holst var en drivende kraft, Dette hadde stor betydning, men ikke så mye for bebyggelsen som allerede stod der. Det var først senere at overordnet planlegging med kraft lot seg gjennomføre, f. eks. under reguleringsjefen i Oslo fra 1926, arkitekten Harald Hals

Figur 24.13. "Third places" – men for hvem? Gavler, løkker og mer eller mindre utilgjengelige byggeplasser utgjorde lekemiljø for barn i indre Oslos vekstfase. Her tettes et av de siste hull i fasaderekken ved Alexander Kiellands plass i Oslo i 2004. Byenes ubebygde tomter var "et lite stykke Norge" som nå stort sett er borte. (Foto: Øivind Larsen)

(1876-1959). I Trondheim bygde professor Sverre Pedersen (1882-1971) opp stedsplanlegging som et eget akademisk fag, og sto selv bak en lang rekke byplaner for steder over hele Norge.

1800-tallets norske stedsutvikling

Det var spesielt tilrettelegging av *den offentlige sfære* som planleggingsfaget fikk profesjonalisert, "third places" i vid forstand. I vår tid har blant andre den danske arkitekten Jan Gehl (f. 1936) fått gjennomslag over hele verden for sin utforming av gågater og fotgjengersoner – "third places" som forbedrer bymiljøet og kanskje gjør menneskene til mer sosiale skapninger enn de egentlig er tilbøyelige til å være.

Vi har i de tidligere kapitlene sett hvordan samfunn rundt i Norge har vært organisert ulikt, åpenbart med utvikling av forskjellige betingelser for helse og trivsel. Her er det geografiske, oftest naturgitte ulikheter som man må merke seg. Historien om *landsbebyggelsen* i Norge er derfor også viktig for å forstå

helsebetingelsene.^{xxi} De nedarvede boformene kan ha vært høyst forskjellige for dem som ble urbanisert. Tradisjonene de tok med seg, kunne være svært ulike.

Tidlig industri i Norge hadde en arbeidsstokk der bolig og arbeidssted var tett integrert, slik som vi her har vist gjennom eksemplene Kongsberg og Modum. Nyanlagte storbedrifter rundt om i landet fikk også nye boligområder i gangavstand.

Den gradvise industrialiseringen og samfunnsmoderniseringen som skjedde *rundt om i landet*, samtidig med at migrasjonsbølgen til hovedstadsområdet pågikk, f. eks. da sagbruk og papirfabrikker ble etablert, skapte en litt annen relasjon mellom bosted og arbeid enn tilflytterne til byene opplevde da de ankom dit. Mange av dem *som allerede bodde* på småsteder som ble industrialisert og urbanisert, valgte å kombinere det de hadde drevet med tidligere, f. eks. jordbruk eller fiske, med lønnsarbeid i de nye bedriftene. Dette ble en slags *semiurbanisering* som ga en annen basis for helse og trivsel enn i nybygde arbeiderboliger, ennsi i overfylte boligstrøk i storbyene. Nøysomhet, men større frihet og selvstendighet kunne ha fordeler for evnen til å mestre livet.

Figur 24.14. viser et eksempel fra Nedre Glomma-regionen, der sagbruk og senere annen industri vokste fram gjennom 1800-tallet. I eksempelet på fotografiet var et større gårdsbruk blitt delt i fire. En hjemvendt sjømann overtok en av disse delene rundt 1875 for å drive jordbruk ved siden av jobb som sagbruksarbeider. Karen som pløyer på bildet fra 1914 var hans sønn, som i tillegg til landbruksutdanning også hadde lærerskole. Han arbeidet som lærer i den nærliggende by, hadde flere kommunale verv, var forsikringsagent, m.v., men altså også gårdbruker. Ektefellen var musikk lærerinne i tillegg til å styre hus, barn og fjøs.

Sosialhistorisk er deltidsjordbruk interessant, fordi det representerer en overgang mellom livsformer, den rurale og den urbane. Oldenburgs ”three places” glir der over i hverandre. I første del av 1900-tallet var det fortsatt mange deltidsbruk av denne typen i tettstednære strøk i Norge. Mangesysleri, ikke bare med utgangspunkt i landbruk, var – og er - en trygghetsfaktor som får sosiale arenaer til å smelte sammen. Deltidsbruk, av type som på figur 24.13, blir hundre år senere som regel drevet på en annen måte.^{xxii} Den ”landlige urbaniseringen” har over tid og i det stille gitt en mykere overgang til en moderne livsstil med dennes betingelser for helse og trivsel – en langsom forandring

Figur 24.14. "Semiurbanisering" i vekstområde. Deltidsjordbruk i Østfold 1914. Legg merke til at det er to hester på bildet. Bruket holdt seg aldri med mer enn én hest, men her er det to hester som drar plogen gjennom stiv leirjord. Forklaringen er sannsynligvis at den ene hesten var naboens – sammen med naboen drev far i huset nemlig stedets staselige likvogn som ble kjørt med to hester.

Noter

ⁱ Temaet er nærmere diskutert og belagt med litteraturhenvisninger m.v. i følgende to bøker: Larsen Ø. *Boligmiljø og samfunnsmedisin – noen problemstillinger*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin 2000, og Larsen Ø, Ridderström G, Nylenna M. *Planlegging for bese og trivsel*. Bergen: Fagbokforlaget, 2018.

ⁱⁱ Agasøster B, Trædal V. *Murgården – Oslos europeiske ansikt*. Oslo: Dreyer, 2025. Standardverk om 1800-tallets boligarkitektur i hovedstaden.

ⁱⁱⁱ Se note i. Larsen, Ridderström og Nylenna 2018.

^{iv} Ødegaard J. *Bybrandene*. Oslo; Centraltrykkeriet, 1928.

^v Hamsun K. *Sult*. København: P.G. Philipsens Forlag, 1890.

^{vi} Larsen Ø. Boligkrakket i Kristiania i 1899. *Tidsskrift for Den norske legeforening* 1999; 119: 2149.

^{vii} Som bakgrunn for stoffet i dette kapitlet foreslås følgende bøker: Hagemann G. *Det moderne gjennombrudd 1870-1905*. Oslo: Aschehoug, 1997. Bind 9 i Aschehougs Norgeshistorie.; Myhre JE. *Hovedstaden Christiania*. Oslo: Cappelen, 1990 Bind 3 i Oslo bys historie; Kjeldstadli K. *Den delte byen*. Oslo: Cappelen, 1990. Bind 4 i Oslo bys historie.

---

^{viii} Birkeland N. *Mislige boliger i Kristiania. En undersøkelse av tilstanden i "mislige" boliger i Kristiania 1908-1923 som følge av bolignøden*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for arkeologi, konservering og historie, 2016.

^{ix} Holst A. Undersøgelser om arbeiderstandens boliger i Kristiania. *Tidsskrift for den norske lægeforening* 1895: 5: 231–252, 261–274, 283–303 og 332. Også utgitt som bok: Holst A. *Arbeiderstandens Boliger i Christiania*. J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, H. Ath. E. Gundersen, 1895. Boken er meget detaljert og har en rekke bilag.

^x Holst A. An investigation of the Artizans' dwellings in Christiania. *Public Health (London)* 1896; 8 (C): 372-374; Holst A. Untersuchungen über die Wohnungen der Arbeiterklasse in Christiania. *Archiv für Hygiene* 1897; 24. Hefte 2 og 3. Sistnevnte er detaljert anmeldt av Köhler (Berlin) i *Deutsche medicinische Wochenschrift* 1897:10; 23 (43): 695-696.

^{xi} Larsen, Ridderstrøm, Nylenna 2018. (Note i)

^{xii} Poengene i dette avsnittet er drøftet i detalj i Larsen Ø. *Boligmiljø og samfunnsmedisin – noen problemstillinger*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin, 2000.

^{xiii} "Seul" 1891.

^{xiv} Temaet er utførlig behandlet i Larsen (2000) og drøftes derfor bare kortfattet her.

^{xv} Forslag: Gå på internett og se den italienske filmen *Una giornata particolare* (1977). Den har tema fra Hitlers besøk i Roma i 1938 og forteller en spennende historie. Men det som gjør filmen *bolighistorisk* aktuell, er framstillingen av hvordan en italiensk middelklassefamilie på far, mor og seks barn, om en stund sju, innrettet sitt liv i en moderne boligblokk av datidens standard. Der var det ikke mye *privat sfære*.

^{xvi} Se Larsen, Ridderstrøm, Nylenna 2018 for nærmere om dette temaet.

^{xvii} Gullestad M. *Kitchen-table society: a case study of the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget 2001. (Doktoravhandling, Universitetet i Bergen 1984)

^{xviii} Goffmann E. *The presentation of self in everyday life*. New York: Doubleday, 1959.

^{xix} Oldenburg R, Christensen K. Third places, true citizen spaces. *The UNESCO Courier*, 2025.

^{xx} Larsen Ø. Løkka – den tapte lekeplass. *Tidsskrift for den norske legeforening* 1998; 18:2931-2932, forside.

^{xxi} Bjerke G. *Landsbebyggelsen i Norge*, Oslo: Dreyer, 1950, bind 1.

^{xxii} Gården på figur 24.14 innehas pr 2025 av femte generasjon og drives fortsatt som deltidsbruk.